

INGLIZ TILIDA NISBAT SHAKLLARINING SEMANTIK MUNOSABATLARI

Kadirova Zarina
SamDCHTI magistranti

Annotatsiya

Maqola fe'lining nisbat kategoriyasini o'rganishga bag'ishlan bo'lib, unda aniq va majhul nisbat konstruktsiyalarining ba'zi semantik xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Maqolada nisbatning har ikkala turining ham semantik ma'nosi, ham grammatik shakllari tahlil qilindi. Ushbu maqolaning maqsadi – nisbat kategoriyasining kam o'rganilgan semantik tomonlarini ochib berishdir.

Tayanch so'zlar: nisbat kategoriyasi, aniq nisbat, majhul nisbat, semantik munosabatlar, fe'l, kesim.

Nisbat doimiy ravishda tilshunoslarning e'tiborini tortadigan grammatik kategoriya bo'lib, tildagi eng keng tarqalgan faqat fe'lga xos bo'lgan hodisalardan biridir. Nisbat kategoriyasini o'rganishga ko'plab tadqiqot ishlari bag'ishlangan, chunki german tillarining fe'l kategoriyasi tizimida nisbat kategoriyasi eng qiyinlaridan biri hisoblanadi.

Nisbat o'zgarimas holda subyekt-obyekt munosabatlarini ifodalash bilan bog'liq bo'lganligi sababli, fe'l bilan ifodalangan holat o'zgarishi tushunchasiga harakat bajaruvchisi ma'nosi va predmet ma'nosi birdek kiradimi degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu savolning dastlabki yechimi nisbat shakllarining grammatik ma'nosini ochish uchun juda muhim va hatto zarur bo'lib tuyuladi.

Ma'lumki, fe'l harakatni, jarayonni ifodalaydi. Harakatning obyekt yoki shaxs bilan o'zaro bog'liqligi, birinchi navbatda, ushbu harakatning yuzaga keltiruvchisi (manbasi) bilan bog'liqlikdir, chunki u ma'lum bir jarayonning (harakat yoki holatning) «sababchisi»dir. Uning obyekt bilan aloqada emasligi bu jarayonning immanent xususiyatidir. A.M. Peshkovskiyning so'zlariga ko'ra, «fe'l subyektning faoliyati bilan yaratilgan belgini bildiradi» [1; 17 – 35-b.].

Obyekt munosabatlari so'z – leksemaning semantik taqsimlanishini bildiradi. Qiyoslang:

- He has changed. — U o'zgardi.
- He has changed (his decision). — U o'zining qarorini o'zgartirdi.

Nisbat kategoriyasi nuqtai nazaridan bu shakllar bir xil (aniq nisbat) hisoblanadi. Obyekt munosabatlari tomonidan kiritilgan farqlar faqat *change* so'zining leksema sifatidagi leksik-semantik variantlaridir.

Shunday qilib, jarayonning harakat bajaruvchisiga va obyektga munosabati o'rtasida tub farq bor; birinchisi doimiy va jarayon tushunchasidan ajralmas, ikkinchisi ixtiyoriy (obyekt bo'lmasligi mumkin, obyekt munosabatlari o'zgaruvchan, beqaror, turfa bo'ladi, xuddi fe'llarning lug'aviy ma'nolari o'zlari bog'liq bo'lgan va bo'ysunadigan kabi xilma-xildir). Harakat yuzaga keltiruvchidan farqli o'laroq, obyekt faqat jarayonda ishtirok etadi, uning jarayon bilan aloqasi yaqinroq yoki kamroq yaqin bo'lishi mumkin, lekin obyekt har doim nisbiy mustaqillikni saqlab qoladi va subyektdan farqli o'laroq, alohida tushunilishi mumkin. Jarayonning o'zi esa o'z navbatida jarayon obyektidan mustaqil ravishda tushuniladi.

Nisbat kategoriyasining morfologik qarama-qarshiligini ko'rib chiqishga qaytaylik:

- killed — was killed;
- changed — was changed.

Ma'lumki, grammatikada odatda bunday qarama-qarshilik faqat o'timli (ingliz tili uchun, kengroq – obyektli) fe'llarning fleksiyon shakllari o'rtasida bo'lishi mumkin deb taxmin qilinadi. O'timlilik – bu jarayonning tarqalish va boshqa predmetga «o'tish» xususiyati, faqat yuzaga keltiruvchiga tegishli bo'lmaslik, ya'ni fe'lning leksema sifatida boshqa predmet bilan korrelyatsiyani ifodalash potentsial qobiliyatidir. Zamonaviy ingliz tilida, ma'lumki, fe'llarning o'timli va o'timsizga aniq bo'linishi yo'q, bu esa katta inglizcha-ruscha lug'at mualliflarini boshqacha yondashuvga olib keldi [2; 6-b.]: lug'atda odatda izohli va ikki tilda beriladigan boshqa lug'atlardagi kabi *verb transitive (vt)* va *verb intransitive (vi)* eslatmalar yo'q. Darhaqiqat, ko'p o'timsiz fe'llar ba'zan mualliflar tomonidan obyekt fe'llari sifatida ishlatiladi:

— «You just *dance me* over to the side now, Alfred». They moved to the edge of the floor (O'Hara)

— Then she took the flashlight and *shone it* to the other cot that they had carried in after Harry had gone to sleep (E. Hemingway).

Ba'zan adabiyotlarda aniq va majhul nisbat shakllari bir so'zning umumiy flektiv paradigmasiga kirmaydi, degan fikr bildirilgan bo'lsa-da, nisbat kategoriyasini, birinchi navbatda, grammatikada flektiv, morfologik sifatida an'anaviy ko'rib chiqishga qat'iy amal qilinadi. Quyida ushbu qarama-qarshilik orqali ularning grammatik ma'nosini ochishga imkon berishini ko'rsatishga harakat qilamiz.

Ko'rinib turibdiki, nisbat shakllarining ma'nosini fe'lning shaxsiy bo'lmagan (predikativ bo'lmagan) shakllarining nisbat shakllarini qarama-qarshi qo'yish orqali yaxshiroq tarzda ochish mumkin, chunki bu holda nisbat ma'nolari predikativlik bilan (zamon, mayl, shaxs) bog'langan grammatik kategoriyalarning ma'nolari bilan murakkablashmaydi va shuning uchun sof shaklda ishlatiladi.

Ikki sifatdosh - sifatdosh I (*meeting*) va sifatdosh II (*met*)ning qarama-qarshi qo'yilishi – A.I. Smirnitskiyga majhul nisbat tashqarida biron bir manbaga ega bo'lgan va berilgan obyektga yon tomondan yo'naltirilgan jarayonni ifodalaydi, degan xulosaga kelishga undaydi [3; 167 – 171-b.]. Keling, nisbat shakllarining grammatik ma'nosini gerund va infinitivning nisbat shakllari materiali asosida ochishga harakat qilaylik.

Nisbatning grammatik kategoriyasi (shuningdek, tus (*vid*) va zamon kategoriyasi) hozirgi ingliz tilida shaklni analitik, ya'ni belgilangan sintetik shakliga qarama-qarshi qo'yish orqali shakllanadi va analitik shakl hatto ikki marta belgilanadi, chunki yordamchi fe'l sifatida nafaqat *to be* fe'li, balki (kamdan-kam hollarda bo'lsada) *to get* fe'li ham qo'llanadi. Masalan:

— She thinks her father was killed in the war (H. Robbins).

— That was the way Salvador got killed (E. Hemingway).

Fe'lning shaxssiz shakllarida analitik shakllarning analitik bo'lmaganlarga o'xshash qarama-qarshiligini taqqoslaymiz: *to write* — *to be written*; *reading* — *being read*.

1. He liked neither reading aloud nor being read aloud to (S. Maugham).

2. It's loving that's important, not being loved (S. Maugham).

3. He liked the changing panorama of the street — to see and to be seen as he dined. (Th. Dreiser).

This was the moment for which Eric had waited so long: to be offered a job (M. Wilson).

Keltirilgan misollarda nisbat shakllari predikativ birikmalardan tashqarida qo'llangan bo'lib, bu yerda gapning bosh bo'laklari – ega va kesim o'rtasida munosabatlar mavjud emas (chunki gap shaxssiz shakllar haqida ketmoqda). Bu bizni tahlilning nomuvofiqligidan qutqaradi, biz odatda nisbat shakllarining grammatik ma'nosini ochib berishga harakat qilganda, asosiy e'tiborni bajaruvchiga (harakat manbaiga) emas, balki egaga, ya'ni harakatning ifodalovchisi sifatida qaraladigan gap bo'lagiga qaratamiz. Qiyoslaymiz.

Masalan :

— «I'm positive that I'll be offered the job tonight». Arni's voice continued (M. Wilson).

Mohiyatan, nisbat shakllarini so'z darajasida an'anaviy tahlil qilishda o'rganilayotgan obyektning o'ziga xosligi ham yo'q, ya'ni taqqoslash uchun hech qanday asos yo'q: birinchi holda, o'rganish obyekti bajaruvchi va u bajaradigan harakat o'rtasidagi munosabat bo'lsa (*xat yozdim*), ikkinchi holatda esa o'rganish obyekti butunlay boshqacha munosabat – subyekt – jarayon obyekti (*xat*) va jarayon o'rtasidagi munosabatdir (*buni kecha men yozganman*).

Shaxssiz shakllar bilan yuqoridagi misollarda bunday qarama-qarshi tahlilga yo‘l qo‘ymaslik uchun biz ularning nisbat ma’nosini faqat harakatning ishtirokchiga, harakat manbaiga semantik munosabatidan kelib chiqib belgilashga harakat qilamiz.

S. Moem pyesasi qahramoni tomonidan aytilgan (yuqoridagi 2-misolga qarang), “sevilishdan ko‘ra sevish muhimroq” iborasining ma’nosi shundan iboratki, sevgi tuyg‘ularini o‘zingiz boshdan kechirishingiz muhimroqdir, buni siz uchun boshqa birov boshdan kechirayotganini biling. 1-misolda aytilishicha, «u o‘zi o‘qishni ham, unga kimdir o‘qishni ham yoqtirmasdi» (ya’ni, kimdir unga o‘qiganini tinglamaslik).

Bu misollardan ma’lum bo‘ladiki, majhul nisbat shaklida bajaruvchi (demak, u bajaradigan harakat) faqat o‘ylaydi, harakat kiritiladi, tashqaridan kimdir yoki nimadir tomonidan hosil qilinadi va majhul nisbat shakli buni kimdir tomonidan amalga oshirilayotganini yoki qilayotganini ifodalaydi.

Quyidagi misol shunisi bilan qiziqki, unda bir xil fe’lning infinitivi ikki xil nisbat shaklida qo‘llangan, lekin harakatning bajaruvchisi yoki obykti bo‘lib hisoblanadigan bir xil shaxs bilan bog‘langan:

— Frit entered the bar, paused on his way to greet and to be greeted and seated at their table (O’Hara).

Aniq nisbatdagi infinitiv bilan ifodalangan ish-harakat, gapning egasi va kesimi bilan bog‘lanishdan oson tiklanadigan ish-harakati bajaruvchisi sifatida ifodalanadi: *Frit ... to ‘xtatildi . uchun salomlashish .*

Majhul nisbat shaklida ifodalangan harakat (*to be greeted*), tashqaridan (zalning qaysidir joyidan) olib kirilgani kabi, uchinchi shaxslarning harakati sifatida ifodalanadi va bu shaxslar matnning biron bir joyida nomlanmaydi, ammo tahlil paytida darhol emas, balki ba’zi qiyinchiliklar bilan aniqlanadi, chunki ular zalda o‘tirganlarning umumiy massasi bilan birlashib ketgan. Biz Fritning salomlari kimdan kelganini, faqatgina uning o‘zi kelib, ularning stoliga o‘tirganida fahmlaymiz.

Yuqorida aytilganlardan xulosa qilishimiz mumkinki, ikkala nisbat shakllarining oddiy morfologik qarama-qarshiligi, ya’ni aniq va majhul konstruktsiyalardan tashqarida bo‘lishi, bu shakllarning harakat hosil qiluvchiga nisbatan grammatik ma’nosini ochish uchun yetarli: jarayonning harakat hosil qiluvchisi bilan immanent (organik) aloqasi fe’l bilan ifodalangan jarayon semantikasiga kiradi, garchi nisbatning har bir shaklida har xil bo‘lsa-da, majburiy, turg‘un va ovoz shakllari ma’nosida o‘zgarmasdir.

Adabiyotlar

1. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. -М.: Языки славянской культуры, 2001. 510 с.
2. Ахманова О., Выготская З., Горбунова Т. Большой русско-английский словарь/ Comprehensive Russian-English Dictionary. -М.: Русский язык — Медиа, 2006. 736 с.

3. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. -Л., 2007. 296 с.

Badiiy adabiyotlar

1. Hemingway E. The Short Happy Life of Francis Macomber and other Stories. Penguin Modern Classics, 1963.
2. Robbins H. Where Love Has Gone. -L., 1965.
3. O'Hara J. From the Terrace. -N.Y., 1958.
4. Wilson M. My Brother, My Enemy. -M., 1971.
5. Dreiser Th. The Financier. -M., 1954.
6. Maugham W.S. Selected Prose. -M., 2002.
7. Уилсон М. Брат мой, враг мой. -М.: Иностран. лит. 1957.
8. Моэм С. Сочинения. -М.: Книжная палата, 2001.
9. Драйзер Т. Финансист. -М.: Эксмо, 2009.